

مطالعه تطبیقی تاویل عرفانی و تطابق عوالم سه‌گانه با رویکرد سید حیدر آملی (ره) و امام خمینی (ره)

۱. فاطمه تیموری اصل: دانشجوی دکتری، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران
۲. مصطفی فرهودی: استادیار، گروه ادیان، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران
۳. عبدالرضا مظاهری: گروه عرفان اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: m.farhudi@urd.ac.ir

چکیده

تاویل عرفانی در حقیقت همان راه اصلی و پل بنیادینی است که به ما اجازه می‌دهد از پوسته‌ی ظاهری احکام (شریعت) عبور کرده و به مغز و باطن عمیق قرآن دست پیدا کنیم؛ این موضوع در تاریخ اندیشه‌ی اسلامی و به‌ویژه در مکتب عرفان شیعی، جایگاهی بسیار کلیدی و حیاتی دارد. در این پژوهش، ما با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و با نگاهی تطبیقی، به دنبال آن هستیم تا اعماق مبانی و روش‌شناسی تاویل را در منظومه‌ی فکری دو شخصیت برجسته‌ی عرفان شیعه، یعنی سید حیدر آملی (ره) و امام خمینی (ره)، مورد واکاوی قرار دهیم. مسئله اصلی پژوهش آن است که با وجود اشتراک هر دو متفکر در مبانی هستی‌شناختی مکتب محی‌الدین ابن عربی (نظیر وحدت شخصی وجود، ذو مراتب بودن کلام الهی و ضرورت کشف اسرار)، رویکرد عملی آنان در ساحت تاویل و چگونگی تطابق عوالم سه‌گانه تفاوت‌های ظریف و بنیادینی دارد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که سید حیدر آملی (ره) در تاویل آیات، با اتکاء به یک نظام‌سازی سه‌گانه (هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و متن‌شناختی)، بیشتر به تاویل جری و تطبیق تفصیلی آیات بر مراتب آفاقی و انفسی (عالم کبیر و صغیر) گرایش دارد و تاویل را هم‌وزن تطابق نظام‌مند این عوالم می‌داند. در مقابل، امام خمینی (ره) اگرچه ریشه در همان مکتب عرفانی دارد، اما در حوزه زبان‌شناسی عرفانی، عمیقاً تحت تأثیر حکمت متعالیه صدرالمآلهین قرار گرفته است. ایشان با پذیرش و بسط نظریه وضع الفاظ برای ارواح معانی، محور تاویل را بر تاویل طولی و سیر انفسی استوار می‌سازد. در این نگاه، شرط اصلی نیل به اسرار متن، گسترش ظرفیت وجودی سالک، عبور از حجب معرفتی (نظیر خودبینی علمی و جمودگرایی) و پیوند ناگسستنی شریعت و حقیقت است. نوآوری پژوهش حاضر در تبیین همین چرخش روش‌شناختی است؛ نتیجه آنکه، اگرچه سید حیدر آملی (ره) تاویل را با عبور از لطائف سبعة درونی (سلوک تطبیقی) پیوند می‌زند، اما نوآوری مکتب امام خمینی (ره) در این است که با پیوند دادن عرفان نظری و مبانی حکمت متعالیه (به‌ویژه قاعده وضع الفاظ برای ارواح معانی)، این روند را از یک کشف انطباق میان عوالم، به یک فرآیند عمیقاً سلوکی-درمان‌گرایانه، آسیب‌شناسانه و ابزارری جهت رفع حجب علمی ارتقا داده است.

کلیدواژه‌گان: تاویل عرفانی، تطابق عوالم سه‌گانه، سید حیدر آملی (ره)، امام خمینی (ره)، انسان کامل، حکمت صدرایی

شیوه استناددهی: تیموری اصل، فاطمه، فرهودی، مصطفی، و مظاهری، عبدالرضا. (۱۴۰۵). مطالعه تطبیقی تاویل عرفانی و تطابق عوالم سه‌گانه با رویکرد سید حیدر آملی (ره) و امام خمینی (ره). *فلسفه و اخلاق*، ۲۴(۲)، ۱-۲۰.

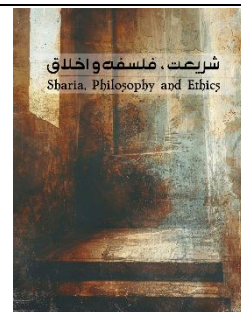
تاریخ ارسال: ۲۰ دی ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۲۷ اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۲ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ انتشار اولیه: ۳ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ انتشار نهایی: ۱ تیر ۱۴۰۵

A Comparative Study of Mystical Hermeneutics and the Correspondence of the Threefold Realms in the Thought of Sayyid Haydar Amuli and Ruhollah Khomeini

1. Fatemeh Teymouri Asl: PhD Student, University of Religions and Denominations, Qom, Iran
2. Mostafa Farhoudi*: Assistant Professor, Department of Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran
3. Abdolreza Mazaheri: Department of Islamic Mysticism, S.R.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

*Corresponding Author's Email: m.farhudi@urd.ac.ir

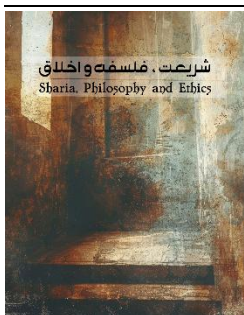

Abstract

Mystical hermeneutics (ta'wīl) constitutes the principal path and foundational bridge that enables one to move beyond the outward shell of religious ordinances (Sharī'a) and attain the inner essence and profound reality of the Qur'an. This issue occupies a highly central and vital position in the history of Islamic thought, particularly within the tradition of Shi'i mysticism. Employing a descriptive-analytical method with a comparative approach, the present study seeks to examine the foundations and methodology of hermeneutics within the intellectual systems of two prominent figures of Shi'i mysticism, namely Sayyid Haydar Amuli and Ruhollah Khomeini. The principal issue of the research is that, despite the shared ontological foundations of both thinkers in the school of Ibn Arabi—such as the unity of being, the hierarchical nature of divine speech, and the necessity of unveiling esoteric truths—their practical approaches to hermeneutics and the manner in which they establish the correspondence among the threefold realms reveal subtle yet fundamental differences. The findings of the study demonstrate that Sayyid Haydar Amuli, in interpreting Qur'anic verses, relies upon a tripartite systematic structure—ontological, anthropological, and textual—and tends toward flowing hermeneutics (ta'wīl-i jāri) and the detailed correspondence of verses with the cosmic and inward levels of existence (the macrocosm and the microcosm). He regards hermeneutics as equivalent to the systematic correspondence among these realms. In contrast, although Ruhollah Khomeini is rooted in the same mystical tradition, in the domain of mystical linguistics he is profoundly influenced by the Transcendent Philosophy of Mulla Sadra. By accepting and expanding the theory of the designation of words for the spirits of meanings, he establishes the axis of hermeneutics upon vertical interpretation and inward spiritual journeying. Within this perspective, the principal condition for attaining the hidden truths of the text is the expansion of the seeker's existential capacity, transcendence of epistemological veils—such as scholarly self-conceit and dogmatic rigidity—and the inseparable connection between Sharī'a and Truth (Ḥaqīqa). The novelty of the present study lies in explicating this methodological transformation. The results indicate that although Sayyid Haydar Amuli connects hermeneutics with traversing the seven inner subtleties (a mode of correspondential spiritual wayfaring), the innovation of the school of Ruhollah Khomeini consists in integrating theoretical mysticism with the foundations of Transcendent Philosophy—particularly the principle of the designation of words for the spirits of meanings—thereby elevating this process from a mere discovery of correspondence among realms into a profoundly spiritual-therapeutic and pathological process, as well as an instrument for removing epistemic veils.

Keywords: *Mystical Hermeneutics, Correspondence of the Threefold Realms, Sayyid Haydar Amuli, Ruhollah Khomeini, Perfect Human, Transcendent Philosophy*

How to cite: Teymouri Asl, F., Farhoudi, M., & Mazaheri, A. (2026). A Comparative Study of Mystical Hermeneutics and the Correspondence of the Threefold Realms in the Thought of Sayyid Haydar Amuli and Ruhollah Khomeini. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(2), 1-20.

Submit Date: 10 January 2026

Revise Date: 17 May 2026

Accept Date: 23 May 2026

Initial Publish: 24 May 2026

Final Publish: 22 June 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

Mystical hermeneutics, or *ta'wīl*, has occupied a central place in Islamic intellectual history because it addresses the movement from the outward form of revelation to its inward and existential meanings. In the Shi'i mystical tradition, the Qur'an is not regarded merely as a linguistic text composed of words and propositions, but as a multilayered manifestation of divine reality whose meanings unfold according to the spiritual capacity of the reader. This study examines the comparative foundations of mystical hermeneutics and the correspondence of the threefold realms in the thought of Sayyid Haydar Amoli and Imam Khomeini. The central problem of the study is that although both thinkers share major ontological assumptions rooted in the school of Ibn Arabi, especially the unity of being, the hierarchical nature of divine speech, and the necessity of passing from the outward shell of religion to its inward truth, their practical methods of hermeneutics differ in significant ways (9, 14). In this framework, Amoli represents a systematic, cosmological, and correspondential model of *ta'wīl*, whereas Imam Khomeini develops a more inward, existential, ethical, and linguistic model grounded in spiritual wayfaring and the philosophical resources of Transcendent Theosophy (2, 20).

The study uses a descriptive-analytical and comparative method based on library and documentary sources. The primary textual basis includes Sayyid Haydar Amoli's major mystical and exegetical works, especially *Jami' al-Asrar wa Manba' al-Anwar* and *Tafsir al-Muhit al-A'zam*, alongside Imam Khomeini's mystical and ethical writings, including *Etiquette of Prayer*, *Commentary on the Dawn Supplication*, *Commentary on the Hadith of the Hosts of Intellect and Ignorance*, and works derived from his Qur'anic reflections (4, 15, 16, 19, 22). The theoretical framework rests on two main pillars: first, the school of theoretical mysticism associated with Ibn Arabi and its Shi'i development in Amoli; second, the mystical linguistics and hermeneutical theory shaped by Sadrian philosophy in Imam Khomeini's thought. The analysis first extracts the ontological, anthropological, and textual foundations of each thinker, including unity of being, the Perfect Human, the inner levels of the Qur'an, and the distinction between *Sharī'a*, *Ṭarīqa*, and *Ḥaqīqa*. It then compares how each thinker understands the correspondence between the book of revelation, the cosmic book, and the human book. The findings show that Sayyid Haydar Amoli constructs his hermeneutics through a tripartite system that links ontology, anthropology, and textuality. For Amoli, God's disclosure appears in three books: the written book, namely the Qur'an; the cosmic book, namely the macrocosm; and the human book, namely the microcosm. Mystical hermeneutics is therefore the discovery of the precise correspondence among these three levels of reality. In this sense, *ta'wīl* is not arbitrary interpretation, nor is it a rejection of the outward meaning of scripture. Rather, it is a disciplined movement from the apparent level of the text to its inward reality, based on the structural harmony between divine speech, the cosmos, and the human being (9, 10). Amoli's model is deeply shaped by the doctrine of the unity of being and the theory of fixed entities, according to which multiplicity arises from the differentiated capacities of divine manifestation (9). Thus, the layered character of the Qur'an corresponds to the layered structure of existence and the graded spiritual capacities of human beings. His emphasis on the seven inner subtleties of the human being also shows that hermeneutics is inseparable from spiritual purification and ascent (11).

By contrast, Imam Khomeini's hermeneutical model, while sharing the same mystical ontology, shifts the emphasis from cosmological correspondence to inward transformation. In his view, the Qur'an is a book of guidance, purification, and healing, and therefore the goal of *ta'wīl* is not merely to map scriptural meanings onto cosmic structures, but to transform the existential condition of the seeker. Imam Khomeini criticizes approaches that remain confined to philological, historical, or formal exegetical concerns, arguing that excessive attachment to outward sciences may become a veil that prevents access to the real purpose of revelation (4). His theory of the designation of words for the spirits of meanings is central to this approach.

According to this theory, words are not originally coined for limited material instances, but for the truth, perfection, and spiritual essence of meanings. Therefore, Qur'anic terms such as light, pen, throne, scale, and tablet can be used truly across different levels of existence, from material manifestations to immaterial and divine realities (3, 20). This linguistic principle allows Imam Khomeini to preserve the outward wording of scripture while opening it toward higher existential levels of meaning.

The comparative analysis indicates that the main difference between the two thinkers lies not in their acceptance or rejection of mystical hermeneutics, but in the dominant function they assign to it. Amoli's ta'wīl is primarily correspondential, structural, and cosmological. It seeks to demonstrate the harmony between the Qur'an, the macrocosm, and the microcosm, and it treats the human being as a condensed mirror of the entire universe (1, 25). Imam Khomeini's ta'wīl, however, is primarily longitudinal, inward, therapeutic, and ethical. It seeks to remove epistemic and spiritual veils, including scholarly self-conceit, attachment to terminology, dogmatic rigidity, and confinement to outward forms (16, 24). Both thinkers strongly reject antinomian and arbitrary esoteric interpretation. For both, the inward meaning of religion cannot be reached by abandoning Sharī'a; rather, Sharī'a is the necessary foundation for Ṭarīqa and Ḥaqīqa (6, 8). Yet Imam Khomeini gives this principle a more explicitly ethical and pedagogical function, making ta'wīl a means for spiritual discipline, self-critique, and existential purification.

In conclusion, the study demonstrates that mystical hermeneutics in Shi'i thought is a disciplined and multilayered approach to revelation, not an arbitrary departure from the apparent meaning of scripture. Sayyid Haydar Amoli's contribution lies in constructing a systematic model of correspondence between the Qur'an, the cosmos, and the human being, through which ta'wīl becomes the discovery of harmony among the three divine books. Imam Khomeini's contribution lies in transforming this correspondential model into an inward, existential, and spiritually therapeutic process grounded in mystical linguistics and the doctrine of the spirits of meanings. The comparison therefore reveals a methodological development within Shi'i mysticism: from a predominantly cosmological and structural model of interpretation toward a more inward, ethical, and transformative model of Qur'anic understanding. This development does not negate the earlier model, but deepens it by showing that the ultimate purpose of ta'wīl is not only to perceive the correspondence of the realms, but also to purify the soul, remove the veils of knowledge and ego, and guide the human being toward a fuller realization of divine truth.

قرآن کریم به عنوان مهم ترین منبع معرفتی در سنت اسلامی، همواره موضوع تفسیرها و مطالعات گوناگون بوده است. در میان این رویکردها، تفسیر عرفانی جایگاهی ویژه دارد؛ زیرا عارفان معتقدند که معانی قرآن تنها به ظاهر الفاظ محدود نیست، بلکه لایه های عمیق تری از معنا در آن نهفته است که تنها با نوعی شهود و سلوک باطنی قابل درک خواهد بود. از این رو، در سنت عرفانی، مفهوم تأویل به عنوان راهی برای دستیابی به معانی درونی و ژرف قرآن مطرح شده است. در این نگاه، قرآن صرفاً متنی زبانی نیست، بلکه جلوه ای از حقیقتی گسترده تر به شمار می آید که در مراتب مختلف هستی حضور دارد. به همین دلیل، بسیاری از عارفان معتقدند که میان قرآن، جهان هستی و حقیقت وجودی انسان نوعی هماهنگی و هم خوانی برقرار است.

بر اساس این دیدگاه، کشف معنای باطنی آیات قرآن در واقع کشف پیوند میان این ساحت های مختلف حقیقت است. در میان عارفان و شارحان این مکتب، دو چهره برجسته شیعی، یعنی علامه سید حیدر آملی (ره) و حضرت امام خمینی (ره)، نقش بسیار مهمی در توضیح و تبیین شیوه تأویل عرفانی داشته اند.

سید حیدر آملی (ره) (متوفای قرن هشتم هجری) از بزرگ ترین شارحان مکتب محی الدین ابن عربی به شمار می آید و از جمله اندیشمندانی است که توانست میان عرفان ابن عربی و اندیشه شیعی پیوند برقرار کند. از نگاه او، تأویل نوعی تطبیق دقیق میان الفاظ قرآن با اجزای عالم هستی و حقیقت وجودی انسان است. به همین دلیل، در تفسیر گسترده خود، بیشتر از روش تأویل جری استفاده می کند و می کوشد آیات قرآن را با مراتب مختلف جهان و انسان به صورت دقیق و جزئی تطبیق دهد (1).

در مقابل، امام خمینی (ره) (متوفای قرن پانزدهم هجری) نیز هرچند از همان سنت عرفانی ابن عربی تأثیر پذیرفته و خود از شارحان برجسته کتاب فصوص الحکم به شمار می رود، اما شیوه تأویل در اندیشه او تفاوت های مهمی با روش سید حیدر آملی (ره) دارد. این تفاوت ها هم در مبانی نظری و هم در شیوه به کارگیری تأویل دیده می شود. یکی از مهم ترین ویژگی های نگاه امام خمینی (ره)، تأثیر عمیق حکمت متعالیه صدر المتألهین شیرازی بر فهم او از زبان و معنا در متون دینی است (2). امام خمینی (ره)، برخلاف رویکرد کیهانی و ساختاری سید حیدر آملی (ره)، بر قاعده وضع الفاظ برای ارواح معانی تأکید می کند.

بر اساس این دیدگاه، الفاظ تنها برای اشاره به مصادیق مادی و ظاهری ساخته نشده اند، بلکه برای بیان حقیقت و روح معنا به کار می روند. همان گونه که در برخی پژوهش ها، مانند کتاب گوهر معنا، نیز بیان شده است، این نگاه به امام خمینی (ره) امکان می دهد که بدون کنار گذاشتن ظاهر آیات و احکام، مفاهیم قرآن را از محدودیت های صرفاً مادی فراتر ببرد و آن ها را به حقایق گسترده تر هستی پیوند دهد (3).

در این چارچوب، با استفاده از اصطلاح معروف عرفانی «الْعِلْمُ حِجَابُ الْأَكْبَرِ»، علم، بزرگ ترین پوشش و مانع است، هشدار می دهند که الفاظ راهی برای رسیدن به روح معنا هستند و اگر انسان تنها به یادگیری مفاهیم، اصطلاحات فلسفی و واژگان عرفانی بسنده کند و قلب خود را پاک نکند، همین دانش متراکم به یک حجاب غلیظ تبدیل می شود که اجازه نمی دهد نور حقیقت بر قلب بتابد (4). با توجه به این نکات، می توان گفت که با وجود اشتراک این دو متفکر در مبانی عرفانی و پیوند آنان با سنت ابن عربی، تفاوت های قابل توجهی در روش تأویل آنان وجود دارد. با این حال، هنوز پژوهشی جامع که این تفاوت ها را به صورت دقیق و تطبیقی بررسی کند، چندان فراوان نیست. از این رو، پژوهش حاضر با استفاده از روش توصیفی، تحلیلی و تطبیقی می کوشد ساختار فکری این دو اندیشمند را در مواجهه با متن قرآن بررسی کند.

هدف اصلی این است که روشن شود چگونه سید حیدر آملی (ره) با رویکردی ساختاری، میان قرآن و نظام هستی نوعی تطبیق برقرار می‌کند و در مقابل، چگونه امام خمینی (ره) با نگاهی سلوکی و تربیتی، و با الهام از مبانی حکمت متعالیه، تأویل را راهی برای رشد وجودی انسان و عبور از بن‌بست‌های فکری می‌داند.

درآمدی تحلیلی بر تأویل عرفانی و تطابق عوالم سه‌گانه

با توجه به مطالب فوق، دغدغه کشف اسرار الهی و دست یافتن به لایه‌های پنهان کلام وحی همواره یکی از مهم‌ترین رسالت‌های اندیشمندان اسلامی و عارفان بوده است. در طول تاریخ تفکر اسلامی نیز نحوه مواجهه با قرآن کریم، یعنی متن مقدس دین، اغلب میان دو گرایش افراطی و تفریطی در نوسان بوده است. از یک سو، گروهی از ظاهرگرایان (مانند برخی از پیروان مکتب حنبلی و جریان‌های وهابی) با تأکید شدید بر معنای لغوی و ظاهری الفاظ، راه هرگونه تأمل عمیق و فهم لایه‌های درونی آیات را مسدود کردند. این نوع جمود فکری در نهایت آنان را به دیدگاه‌هایی رساند که به نوعی جسمانیت برای خداوند قائل می‌شد؛ دیدگاهی که در آثار متکلمانی مانند ابن تیمیه نیز دیده می‌شود (5).

در سوی دیگر این طیف، جریان‌هایی قرار داشتند که به باطنیه مشهور شدند. این گروه با کنار گذاشتن ظاهر شریعت و بی‌اعتبار دانستن احکام فقهی، تأویل را به ابزاری برای ارائه تفسیرهای دلخواه و گاه بی‌ضابطه تبدیل کردند. در چنین رویکردی، ظاهر دین اهمیت خود را از دست می‌دهد و راه برای برداشت‌های کاملاً شخصی از متون دینی باز می‌شود. در مقابل این دو گرایش افراطی، سنت اصیل عرفان اسلامی راهی میانه و عمیق را پیشنهاد می‌کند. در این نگاه، توقف در سطح الفاظ قرآن به معنای محروم ماندن از حقیقت آن تلقی می‌شود، اما در عین حال، عبور از ظاهر نیز بدون پابندی به چارچوب شریعت پذیرفته نیست.

چراکه شریعت نیز همچون قرآن، دارای ظاهر و باطن است. توجه به بعد باطنی احکام، راه را برای تأویلات فراهم می‌سازد، مخصوصاً در مورد آیاتی که معنای ظاهری‌شان با منطق و عقلانیت سازگار به نظر نمی‌رسد. بخش زیادی از آیات مربوط به بهشت، دوزخ و اوصاف اهل آن‌ها در این زمره قرار دارند و معمولاً تأویل یا تفسیر می‌شوند؛ در برخی رویکردها، تأویل‌گرایی همان کشف و شهود دانسته می‌شود؛ یعنی عرفا و حکمای بزرگ با مجاهدت و تزکیه نفس، حجاب‌ها را کنار زده و به شناخت اسرار باطنی آیات دست می‌یابند (6).

حضرت امام خمینی (ره) نیز با صراحت به این مسئله اشاره می‌کند و هشدار می‌دهند که اگر انسان در سطح صورت و ظاهر باقی بماند و به حقیقت و باطن نرسد، نه تنها در فهم علمی دچار خطا شده است، بلکه گرفتار نوعی مرگ و هلاکت روحانی نیز خواهد شد؛ زیرا این نگاه سطحی به دین، زمینه‌ساز بسیاری از نادانی‌ها و حتی منشأ انکار مقام نبوت و ولایت است (7). از منظر سید حیدر آملی نیز تأویل عرفانی به هیچ‌وجه به معنای تفسیر به رأی یا نادیده گرفتن ظاهر آیات نیست؛ بلکه یک روش علمی و نظام‌مند برای عبور از پوسته (شریعت) به سوی هسته و مغز (طریقت و حقیقت) است (8).

در این فرآیند، تأویل رابطه‌ای تنگاتنگ با مفهوم ولایت پیدا می‌کند؛ همان‌گونه که ظاهر دین با مقام نبوت پیوند دارد و برای عموم مردم است، باطن دین با مقام ولایت پیوند می‌خورد. ورود به این ساحت باطنی تنها برای کسانی ممکن است که به مرتبه‌ای از معرفت و پاکی درونی رسیده باشند.

همان کسانی که در متون دینی از آنان با عنوان راسخان در علم یاد شده است (9). برای فهم دقیق این موضوع، باید بدانیم که عارفان، کتاب الهی را فقط در کاغذ و مرکب خلاصه نمی‌بینند.

از نظر آن‌ها، خداوند سه کتاب دارد که به آن‌ها عوالم سه‌گانه می‌گویند:

کتاب تدوین که همان قرآن کریم و کلمات و حیانی نازل شده بر قلب پیامبر اکرم (ص) است؛

کتاب تکوین آفاقی که شامل گستره بی کران جهان هستی و عالم کبیر است؛

کتاب تکوین انفسی که وجود انسان یا عالم صغیر را در بر می گیرد (10).

هدف نهایی تأویل عرفانی، درک هماهنگی عمیق و شگفت‌انگیز میان این سه کتاب است؛ زیرا از دیدگاه عارفان، هر سه جلوه‌های گوناگون یک حقیقت واحد هستند و همگی تجلی اسم اعظم الهی به شمار می‌آیند. از این رو، شناخت هر یک از این ساحت‌ها می‌تواند راهی برای شناخت حقیقت الهی باشد که در نهایت، سالک را به معرفت حضرت حق رهنمون می‌سازند (9).

قاعده تطابق میان این عوالم سه گانه به گونه‌ای است که مراتب طولی هستی (آفاق) و مراتب درونی انسان (انفس)، مستقیماً با بطون قرآن (تدوین) گره خورده‌اند (11). به بیان روشن‌تر، انسان به‌عنوان عالم صغیر، در درون خود دارای هفت بطن طولی (طبع، نفس، قلب، روح، سر، خفی، اخفی) است. در یک فرایند سلوکی و تأویلی، هنگامی که عارف در مسیر تزکیه و رشد معنوی به مرتبه‌ای بالاتر از وجود خود دست می‌یابد، فهم او از جهان و از قرآن نیز به همان نسبت گسترش پیدا می‌کند. برای مثال، اگر سالک در مسیر سلوک به مرتبه سر در وجود خویش برسد، بر اساس قانون تطابق میان عوالم، به همان اندازه از حقیقت یکی از مراتب عالم هستی آگاه می‌شود و هم‌زمان لایه‌های عمیق‌تر از معنای آیات قرآن نیز برای او آشکار می‌گردد. به این ترتیب، فهم قرآن امری ثابت و یک‌لایه نیست، بلکه امری ذومراتب است که با رشد معنوی انسان گسترده‌تر می‌شود.

این چندلایه بودن فهم قرآن ریشه در سخنان پیشوایان دینی نیز دارد. در روایتی مشهور، امام صادق (ع) مراتب فهم قرآن را متناسب با ظرفیت وجودی انسان‌ها توضیح داده‌اند و می‌فرمایند: «كِتَابُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ عَلَى أَرْبَعَةِ أَشْيَاءَ: عَلَى الْعِبَارَةِ، وَالْإِشَارَةِ، وَاللُّطَائِفِ، وَالْحَقَائِقِ؛ فَالْعِبَارَةُ لِلْعَوَامِّ، وَالْإِشَارَةُ لِلْخَوَاصِّ، وَاللُّطَائِفُ لِلْأَوْلِيَاءِ، وَالْحَقَائِقُ لِلْأَنْبِيَاءِ» (12). بر اساس این بیان، برخی از معانی قرآن در سطح عبارت و برای عموم مردم قابل فهم است، در حالی که لایه‌های عمیق‌تر آن تنها برای خواص، اولیا و در نهایت پیامبران آشکار می‌شود (4).

مفهوم‌شناسی تفصیلی: تمایز بنیادین تفسیر و تأویل در چارچوب عرفانی

قبل از بررسی دقیق مبانی اختصاصی دو عارف، ضروری است که مرزهای معنایی تفسیر و تأویل را در چارچوب عرفان تبیین کنیم. ترکیب نادرست این دو مفهوم منشأ بسیاری از سوء تفاهم‌ها در تاریخ فکر اسلامی بوده است. در رویکردهای سنتی، تفسیر به معنای پرداختن به ظاهر الفاظ و توضیح دقیق مفردات و شرایط نزول آیات است، در حالی که تأویل به جست‌وجوی معانی باطن و هدف اصلی کلام می‌پردازد. از دیدگاه ریشه‌شناسی، واژه تأویل از مصدر «أول» گرفته شده است که به معنای رجوع و بازگشت است (13). بر همین اساس، در اصطلاح عرفانی، تأویل به معنای بازگرداندن ظاهر آیات، افعال یا حوادث به حقیقت و مصلحت بنیادین آن‌ها دانسته می‌شود.

محمی‌الدین ابن عربی در توضیح این معنا بیان می‌کند که: هر صورت حسی دارای یک روح معنوی است و صورت حسی آن ظاهر، و روح معنوی آن باطن است... و مقصود از عبرت نیز همین عبور از ظاهر به باطن است (14).

فلذا با توجه به موضوع این مقاله، در ادامه، تعریف دو مفهوم تفسیر و تأویل از منظر این دو عارف بزرگ بررسی و تبیین می‌شود:

سید حیدر آملی (ره): در کتاب تفسیر المحيط الاعظم، میان کار مفسر و متأول تمایزی روشن قائل می‌شود. به اعتقاد او، تفسیر بیشتر به نقل اخبار معتبر، بررسی شرایط نزول آیات و تحلیل‌های لغوی و ادبی مربوط می‌شود و در حوزه علم ظاهر قرار می‌گیرد. در مقابل، تأویل نیازمند ابزارهایی فراتر از دانش‌های متعارف و تحصیلات ظاهری است. از نگاه آملی، دستیابی به تأویل تنها زمانی ممکن می‌شود که چشم بصیرت انسان گشوده گردد و باطن او به مرتبه‌ای از پاکی و طهارت برسد. او تصریح می‌کند که همان‌گونه که تماس با ظاهر قرآن نیازمند طهارت جسمی است (چنان‌که در آیه «أَلَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» آمده است)، فهم اسرار و بطون قرآن نیز به طهارت روحی و پاکی قلب از آلودگی‌های شرک و غفلت وابسته است (15).

امام خمینی(ره): در منظومه فکری ایشان، تمایز میان تفسیر و تأویل با رویکردی انتقادی مطرح می‌شود. ایشان بسیاری از تفاسیر رایج را که عمدتاً به مباحث ادبی، اختلاف قرائات، شأن نزول آیات و تقسیم‌بندی آیات به مکی و مدنی می‌پردازند، برای دستیابی به مقصود اصلی قرآن کافی نمی‌دانند. امام خمینی(ره) تصریح می‌کند که اگر تفسیر به معنای شرح مقاصد واقعی قرآن و بیان منظور حقیقی صاحب کتاب باشد، تاکنون تفسیری برای کتاب خدا نوشته نشده است (4). از دیدگاه امام خمینی(ره)، تمرکز بیش از حد بر علوم ظاهری قرآن نه تنها به مقصود اصلی (که همان هدایت و شفای امراض قلبی است) نرساند، بلکه خود به یک حجاب غلیظ تبدیل می‌شود که سالک را از درک حقایق الهی باز می‌دارد. بر همین اساس، امام خمینی(ره) تأویل را صرفاً یک روش یا فن کلامی نمی‌داند، بلکه آن را بازگرداندن صورت به معنا و انتقال از پوسته به مغز حقیقت معرفی می‌کند. به تعبیر ایشان، تأویل حرکتی است که در آن انسان از ظاهر الفاظ عبور کرده و به حقیقتی می‌رسد که آن الفاظ به آن اشاره دارند. البته کمال این مرتبه تنها برای کسانی ممکن است که از کژی‌ها و تعلقات نفسانی رهایی یافته و به مقام فنا در حق نزدیک شده باشند (16). بارزترین تفاوت در اینجا آن است که امام خمینی(ره)، برخلاف سید حیدر آملی(ره) که مرزبندی سنتی را می‌پذیرد، ذات تفسیر واقعی را همان دستیابی به مقاصد باطنی و عرفانی می‌داند و مرزهای کلاسیک تفسیر و تأویل را در هم می‌شکند.

مرور ادبیات

بررسی سیر تحول مطالعات عرفانی نشان می‌دهد که تاکنون پژوهش‌های مستقلی در خصوص آرای تفسیری و تأویلی سید حیدر آملی(ره) و حضرت امام خمینی(ره) صورت گرفته است؛ با این حال، خلأ یک مطالعه تطبیقی عمیق که نقطه ثقل خود را بر تطابق عوالم سه گانه و تمایزات روش‌شناختی این دو متفکر قرار دهد، کاملاً مشهود است. در حوزه اندیشه‌های سید حیدر آملی(ره)، پژوهش‌هایی نظیر مقاله تأویل طولی و مبانی آن از نگاه سید حیدر آملی(ره) (1) به نگارش درآمده است که به خوبی نشان می‌دهد چگونه سید حیدر آملی(ره) با اتکا به مکتب ابن عربی، مبانی هستی‌شناختی تأویل را در اثر سترگ خود، تفسیر المحيط الاعظم، صورت‌بندی کرده است. همچنین در خصوص مکتب تفسیری امام خمینی(ره)، آثاری چون مبانی و روش تفسیر قرآن کریم در اندیشه امام خمینی(ره) (17) تدوین شده است که بر رویکرد عرفانی-اخلاقی ایشان تمرکز دارند. با این وجود، نقطه عطف ادبیات پژوهشی در این حوزه، پژوهش‌هایی است که به تأثیر حکمت متعالیه بر زبان‌شناسی عرفانی امام خمینی(ره) پرداخته‌اند؛ از جمله کتاب گوهر معنا (3) که به صورت تخصصی نظریه وضع الفاظ برای ارواح معانی را به عنوان شاه کلید فهم متون دینی در مکتب امام خمینی(ره) واکاوی کرده است.

تفاوت و نوآوری پژوهش حاضر نسبت به پیشینه یادشده در آن است که این مقاله، صرفاً به توصیف آرای این دو عارف بسنده نمی‌کند، بلکه با قرار دادن منظومه فکری آملی (به عنوان نماینده برجسته مکتب ابن عربی در قرن هشتم) در برابر منظومه فکری امام خمینی(ره) (به عنوان تلفیق‌گر عرفان نظری و حکمت صدرایی در دوران معاصر)، نشان می‌دهد که چگونه قاعده روح معنا در اندیشه امام خمینی(ره)، مسیر تأویل را از یک تطبیق صرفاً آفاقی و کیهانی (در مکتب سید حیدر آملی(ره)) به یک فرآیند عمیقاً سلوکی و انفسی تغییر داده است.

با این وجود، برای درک دقیق جایگاه پژوهش حاضر، باید پیشینه موجود را در سه جریان اصلی طبقه‌بندی و نقد نمود تا خلأ پژوهشی موجود در زمینه مطالعه تطبیقی تأویل و عوالم سه گانه آشکار گردد:

جریان اول: پژوهش‌های متمرکز بر مکتب سید حیدر آملی(ره) و ادغام تشیع و تصوف

بخش عمده‌ای از ادبیات پژوهشی حول محور سید حیدر آملی(ره)، معطوف به تلاش تاریخی وی برای تلفیق عرفان محی الدین ابن عربی با کلام و تشیع امامیه است. شروع این مطالعات در دوران معاصر، با تصحیح و مقدمه‌نویسی انتقادی هانری کربن و عثمان یحیی بر کتاب جامع الاسرار و منبع

الانوار (9) آغاز گردید. کربن به خوبی نشان داد که سید حیدر آملی (ره) چگونه ولایت شمسیه (نبویه) و ولایت قمریه (علویه) را در منظومه ابن عربی بازتولید کرده است. پس از آن، شارحان برجسته حکمت و عرفان اسلامی، نظیر استاد سید جلال‌الدین آشتیانی در مقدمه‌های خود بر متون عرفانی، و علامه حسن‌زاده آملی در آثاری چون مدارج قرآن و معارج انسان، به تبیین جهان‌بینی آفاقی و انفسی آملی پرداختند و در حوزه مقالات دانشگاهی نیز آثاری چون مقاله تأویل طولی و مبانی آن از نگاه سید حیدر آملی (ره) (1) به نگارش درآمده است.

نقد این جریان: ضعف عمده این دسته از پژوهش‌ها در آن است که، نخست، اندیشه سید حیدر آملی (ره) را صرفاً در بستر تاریخی قرن هشتم هجری و در ذیل تأثیر گسترده ابن عربی و شارحانی همچون عبدالرزاق کاشانی تحلیل می‌کنند و ثانیاً، رویکرد آفاق‌شناختی و تطبیق‌های آفاقی او را به‌عنوان حرف نهایی عرفان شیعی در نظر می‌گیرند و آن را با تفاسیر متأخر (نظیر مکتب صدرایی) مقایسه نکرده‌اند.

جریان دوم: پژوهش‌های متمرکز بر روش‌شناسی تفسیری امام خمینی (ره)

جریان دوم، آثاری است که به واکاوی نگاه تفسیری و اخلاقی امام خمینی (ره) اختصاص دارد. آیت‌الله جوادی آملی در کتاب بنیان مرصوص امام خمینی (ره) (18)، به خوبی شاکله قرآنی اندیشه امام را تبیین کرده است. همچنین پژوهش‌های مستقلی نظیر (7) به رشته تحریر درآمده است که نشان می‌دهد امام خمینی (ره) چگونه از متون دینی برای درمان امراض نفسانی بهره می‌گیرد.

نقد این جریان: بیشتر این پژوهش‌ها، رویکرد امام را بیشتر از زاویه عرفان عملی و اخلاق بررسی کرده‌اند و کمتر به هندسه هستی‌شناختی و مبانی زبان‌شناختی که ایشان برای عبور از ظاهر به باطن استفاده می‌کنند، پرداخته‌اند. در این آثار، تأمل دقیق میان عوالم سه‌گانه (تدوین، آفاق و انفس) در مکتب امام، غالباً در حاشیه قرار گرفته است.

جریان سوم: مطالعات زبان‌شناسی عرفانی و تأثیر حکمت صدرایی

پیشروترین جریان در ادبیات پژوهشی مرتبط با این موضوع، مجموعه مطالعاتی است که به بررسی و تبیین تأثیر حکمت متعالیه بر نظام تفسیری امام خمینی (ره) پرداخته‌اند. نقطه عطف این جریان پژوهشی را می‌توان در کتاب گوهر معنا، قاعده فقهی وضع الفاظ بر ارواح معانی اثر سید حسن خمینی مشاهده کرد. این پژوهش با تمرکز بر نظریه «وضع الفاظ برای ارواح معانی»، به بررسی و تحلیل این قاعده در اندیشه جمعی از متفکران اسلامی، از جمله صدرالمآلهین، فیض کاشانی، امام خمینی، علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی می‌پردازد و تقریرات گوناگون آن را در حوزه تفسیر آیات متشابه تبیین و ارزیابی می‌کند.

نقد این جریان: با وجود آنکه پژوهش‌های جریان سوم گام مهمی در روشن ساختن مبانی زبانی و تفسیری اندیشه امام خمینی (ره) - به‌ویژه در بحث قاعده «وضع الفاظ برای ارواح معانی» - برداشته‌اند، اما تمرکز اصلی این مطالعات غالباً بر تحلیل این قاعده در چارچوب مباحث زبان‌شناسی تفسیری و بررسی تقریرات مختلف آن در میان متفکران اسلامی بوده است.

در نتیجه، هنوز در ادبیات دانشگاهی خلأیی قابل توجه مشاهده می‌شود و آن فقدان یک مطالعه تطبیقی انتقادی است که بتواند نسبت میان ساختار هستی‌شناختی عوالم و نظام تأویلی را در دو سنت عرفانی مهم بررسی کند؛ یعنی از یک سو رویکرد ساختاری مکتب ابن‌عربی با نمایندگی سید حیدر آملی (ره)، و از سوی دیگر رویکرد سلوکی - صدرایی در اندیشه امام خمینی (ره)، به‌ویژه در مسئله تطابق عوالم سه‌گانه.

تفاوت بنیادین و نوآوری مقاله حاضر نسبت به پیشینه یادشده در آن است که این پژوهش، از توصیف جداگانه و مستقل آرای این دو عارف فراتر می‌رود. این مقاله برای نخستین بار با مقایسه منظومه فکری سید حیدر آملی (ره) (تأویل جری و آفاقی) با منظومه فکری امام خمینی (ره) (تأویل طولی و انفسی متکی بر روح معنا)، نشان می‌دهد که تطابق عوالم سه‌گانه در گذر زمان از یک نقشه‌برداری صرفاً هستی‌شناختی در قرن هشتم،

چگونه به یک پروسه عمیقاً روان‌شناسی گرایانه و تحلیلی در دوران معاصر ارتقا یافته است. این تقابل تحلیلی، همان مسئله‌ای است که در مرور پیشینه‌ها بی‌پاسخ مانده بود.

چارچوب نظری و روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، یک تحقیق توسعه‌ای-بنیادی و از حیث ماهیت و روش، تحقیقی توصیفی-تحلیلی و تطبیقی است. در این راستا، برای گردآوری داده‌ها از روش کتابخانه‌ای و اسنادی بهره‌گیری شده است. جامعه آماری و منابع دست اول تحقیق شامل آثار بنیادین علامه سید حیدر آملی (ره) (به‌ویژه تفسیر المحيط الاعظم و البحر الخضم و جامع الأسرار و منبع الأنوار) و تألیفات عرفانی-سلوکی امام خمینی (ره) (از جمله آداب الصلاة، شرح دعای سحر، مصباح الهدایه و شرح حدیث جنود عقل و جهل) می‌باشد.

در بخش تحلیل داده‌ها، ابتدا با رویکردی پدیدارشناسانه، مبانی هستی‌شناختی (نظیر وحدت شخصی وجود و اعیان ثابته)، انسان‌شناختی (نظریه انسان کامل) و متن‌شناختی (ضرورت عبور از قشر به لب) در منظومه فکری هر دو متفکر استخراج و توصیف گردید. سپس در گام بعد، با اتخاذ روش تحلیل تطبیقی، نقاط اشتراک و افتراق آنان در نحوه مواجهه با کلام الهی و چگونگی انطباق آیات بر عوالم سه‌گانه (کتاب تدوین، تکوین آفاقی و تکوین انفسی) مورد واکاوی قرار گرفت تا تفاوت‌های ظریف نگرشی میان آن‌ها آشکار گردد. چارچوب نظری این پژوهش بر دو ستون اصلی استوار است: نخست، مکتب عرفان نظری محی‌الدین ابن‌عربی (جهت تحلیل آرای آملی) و دوم، زبان‌شناسی عرفانی متأثر از حکمت صدرایی (جهت تحلیل آرای امام خمینی (ره)).

یافته‌های پژوهش

رویکرد ساختارگرایانه سید حیدر آملی (ره) در تأویل: منظومه فکری هستی‌شناختی و تطابق کتب سه‌گانه

برای درک ساختار تأویل در اندیشه علامه سید حیدر آملی (ره)، باید او را در بستر تاریخی و معرفتی مکتب محی‌الدین ابن‌عربی تحلیل نمود. آملی به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین شارحان این مکتب، رسالت تاریخی خود را در تلفیق یکپارچه عرفان نظری و تشیع امامیه تعریف کرده است. در این منظومه، تأویل متون مقدس فرآیندی سلیقه‌ای یا ذوقی صرف نیست؛ بلکه ضرورتی قطعی هستی‌شناختی و معرفتی است. این فرآیند برای جلوگیری از تجسیم و تشبیه در شریعت و دستیابی به توحید ناب در طریقت و حقیقت، کاملاً ضروری است.

سید حیدر آملی (ره) در ابتدا، با استناد به آیه هفتم سوره آل‌عمران، تأویل را به دو گروه تأویل باطل و تأویل حق تقسیم می‌کند. تأویل باطل رویکرد گمراهان، مجسمه‌پرستان و فرقه‌های باطنی است که متشابهات و آیات الهی را بر اساس هوای نفس، پیش‌فرض‌های ناقص کلامی و بدون رعایت اصول شریعت تفسیر می‌کنند. اما تأویل حق، که شاهبیت غزل معرفتی آملی است، خود دارای دو لایه و مرتبه است:

- لایه نخست، تأویل اهل شریعت (ارباب ظاهر) است که به معنای ارجاع آیات متشابه به آیات محکم جهت حفظ تنزیه پروردگار است (مانند تأویل یدالله به قدرت خداوند)؛

- لایه دوم و مهم‌تر، تأویل اهل طریقت (ارباب باطن) است که شالوده اصلی منظومه فکری (تفسیر عرفانی) آملی را تشکیل می‌دهد (15).

پس از نگاه سید حیدر آملی (ره)، تأویل اهل طریقت به معنای کشف تطابق میان کتب سه‌گانه الهی است. این ساختار سه‌گانه (متن‌شناختی، هستی‌شناختی و انسان‌شناختی) محور اصلی تفسیر قرآن برای او است. او معتقد است که کلام الهی در سه آینه تمام‌نما متجلی شده است: نخست، کتاب تدوینی (قرآن مجید) که کتاب جمعی الهی است و دربردارنده حروف، کلمات، آیات و سور وحیانی است.

دوم، کتاب تکوینی آفاقی (عالم هستی یا عالم کبیر) که کتاب تفصیلی خداوند است. نوآوری آملی در این بخش آن است که جهان آفرینش را یک محیط فیزیکی و بی‌جان نمی‌بیند، بلکه آن را یک متن خواندنی می‌داند که عناصر و ساختارهای آن، حروف وجودی هستند، قطعات آن کلمات الهی و دسته‌بندی‌ها و انواع آن، آیات تکوینی پروردگارند.

سوم، کتاب تکوینی انفسی (انسان یا عالم صغیر) که نسخه جامع، فشرده و کامل از تمام گستره هستی است. سید حیدر آملی (ره) با تکیه بر مراتب درونی انسان یا همان «لطائف سبعه» (طبع، نفس، قلب، روح، سر، خفی، اخفی)، نشان می‌دهد که تأویل با یک فرآیند سلوکی همراه است. از نگاه او، سالک با عبور از این لطائف درونی، به درک جدیدی از باطن قرآن می‌رسد و تطابق میان وجود خود (کتاب انسانی) و قرآن (کتاب تدوینی) را شهود می‌کند.

آملی معتقد است که این سه کتاب در حقیقت، تجلیات یک ذات واحدند که در قوس نزول از غیب به عالم شهادت درآمده‌اند. بنابراین، در قوس صعود (مسیر سلوک و معرفت)، تأویل عبارت است از خوانش هم‌زمان و متقاطع این سه کتاب و یافتن تناظرات دقیق و هندسی میان آن‌ها. عارف با عبور از قشر ظاهری کلمات قرآن، درمی‌یابد که هر مرتبه از آیات کتاب تدوین، نسخه دقیقی در عالم تکوین و معادلی عینی در درون نفس انسانی دارد.

این تطابق ساختاری و محتوایی به حدی در اندیشه آملی پررنگ است که وی صراحتاً بیان می‌دارد خداوند معماری کتاب قرآنی را دقیقاً بر اساس معماری کتاب آفاقی و انفسی بنا نهاده است؛ به گونه‌ای که آفرینش هستی با صادر نخستین (کلمه تامه) آغاز می‌شود و قرآن نیز با حرف باء در «بسم الله الرحمن الرحیم» گشایش می‌یابد، که خود نماد ظهور موجودات، تجلی نقطه وحدت در کثرت و منبع تمام هستی متجلی است (19). بر این اساس، روش غالب تأویلی در آثار سید حیدر آملی (ره)، روشی تطبیقی، ساختارگرا و کیهان‌شناسانه است که می‌توان آن را نوعی تأویل جری وجودی در گستره عالم نامید.

توحید شخصی وجود و اعیان ثابت

برای مشروعیت‌بخشی به این قرائت باطنی و اثبات امکان تطابق کتب سه‌گانه، سید حیدر آملی (ره) منظومه نظری خود را بر مستحکم‌ترین پایه عرفان نظری، یعنی توحید عرفانی (وحدت شخصی وجود)، استوار می‌سازد. از این منظر، در دار هستی تنها یک حقیقت اصیل موجود است و کثرات جهان (اعم از کهکشان‌ها، فرشتگان، انسان‌ها و متون مقدس)، صرفاً سایه‌ها، مظاهر و شئون آن وجود واحد مطلق‌اند. حال پرسش اینجاست که اگر وجود واحد است، کثرت آیات و لایه‌لایه بودن بطون قرآن از کجا نشئت می‌گیرد؟

آملی در پاسخ، به مفهوم اعیان ثابت (حقایق علمی اشیاء در علم پیشین الهی) متوسل می‌شود. از آنجا که موجودات در اعیان ثابت خود دارای استعدادها و ظرفیت‌های متفاوتی هستند، تجلی خداوند بر آن‌ها نیز متفاوت خواهد بود. همین تفاوت در اعیان ثابت و گوناگونی ظرفیت‌های وجودی انسان‌هاست که خداوند حکیم را بر آن داشته تا متن واحد قرآن را با لایه‌ها، بطون و سطوح معنایی مختلف (از ظاهر تا هفتاد باطن) نازل فرماید تا هر انسانی متناسب با مرتبه وجودی و سعه صدر خویش از آن بهره‌مند گردد (9). پس در نتیجه، تأویل در نگاه آملی، در واقع حرکت معکوس سالک از کثرت ظواهر به سوی وحدت اعیان ثابت و در نهایت رسیدن به ذات احدیت است.

شریعت، طریقت و حقیقت: مرزبندی با اباحه‌گری و باطنی‌گری

یکی از چالش‌های بزرگ در تاریخ تأویل، خطر افتادن در دام اباحه‌گری و بی‌اعتنایی به احکام ظاهری دین بوده است. سید حیدر آملی (ره) برای دفع این خطر، اصل متقابل شریعت، طریقت و حقیقت را به‌عنوان یک شاخص متن‌شناختی و سلوکی معرفی می‌کند. این لایه‌لایه بودن هدایت الهی، تطابقی بی‌نظیر با ظاهر و باطن قرآن دارد.

آملی با بهره‌گیری از تمثیل بسیار ظریف و معروف بادام، این رابطه طولی و ناگسستی را به زیبایی تبیین می‌کند: شریعت (احکام فقهی و ظواهر آیات) همچون پوست سخت بادام است؛ طریقت (مسیر سیر و سلوک و باطن اول آیات) به مثابه مغز آن؛ و حقیقت (شهود توحید خالص و بطون نهایی آیات) همان روغن و عصاره نهایی نهفته در مغز است. همان‌گونه که مغز بدون پوست در معرض فساد و تباهی قرار می‌گیرد و روغن بدون مغز قابل استحصال نیست، حقیقت عرفانی نیز بدون پابندی سفت و سخت به شریعت نبوی دست‌نیافتنی است.

این اصل بنیادین، تأویل آملی را از انحرافات فرقه‌های باطنیه (که رسیدن به باطن را مجوز عبور از ظاهر می‌دانند) کاملاً مصون می‌دارد؛ چراکه در مکتب او، رسیدن به باطن قرآن هرگز به معنای ابطال ظاهر آن نیست، بلکه کشف عمق، جان و روح آن ظاهر است (9). تأویل حقیقی، ظواهر شریعت را شفاف می‌کند تا نور حقیقت از پس آن‌ها بتابد، نه آنکه آن‌ها را در هم بشکند.

انسان‌شناسی عرفانی آملی: نقش انسان کامل در گشایش اسرار تأویل

حلقه اتصال میان این عوالم سه‌گانه و کلید نهایی گشایش اسرار تأویل در مکتب سید حیدر آملی (ره)، مفهوم انسان‌شناختی انسان کامل است. در منظومه فکری او، انسان کامل (که مصداق اتم و اکمل آن پیامبر اعظم (ص) و ائمه معصومین (ع) هستند) به‌عنوان کون جامع، تمامی مراتب حضرات خمس الهی را در خود جمع کرده است. او مظهر تام و تمام اسم اعظم الله است و همان‌گونه که قلب در بدن انسان می‌تپد، انسان کامل نیز روح حاکم بر کالبد عالم کبیر (آفاق) و سر نهفته در قلب کلام الله (تدوین) است.

از آنجا که تأویل راستین نیازمند احاطه بر تمام مراتب هستی است، تنها انسان کامل است که به دلیل طهارت مطلق باطنی و اتحاد وجودی با عالم و متن قرآن، می‌تواند بدون هیچ‌گونه حجایی به بطن نهایی متون مقدس راه یابد و مراد واقعی پروردگار را درک کند. در واقع، انسان کامل خود تجسم عینی و تأویل زنده قرآن است.

با این وجود، سید حیدر آملی (ره) با رویکردی گشاده‌دستانه و مبتنی بر پویایی عرفان اسلامی، باب تأویل را به روی غیرمعصومین کاملاً مسدود نمی‌بیند. او با استناد به آیه شریفه «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» (الواقعه: ۷۹)، دایره مطهرون را بسط داده و تأکید می‌کند که علمای ربانی، اولیای الهی و سالکان طریق حق نیز به شرط مجاهدت مستمر، ریاضت‌های شرعی، طهارت باطنی و زدودن زنگار شرک خفی از آینه قلب، می‌توانند در زمره راسخان در علم قرار گیرند. این رسوخ در علم در نگاه آملی امری تشکیکی و دارای مراتب است.

لذا هر عارفی به تناسب گشایش چشم بصیرت خود و میزان تطهیر قلبش، می‌تواند به لایه‌هایی از تأویل قرآن دست یابد و تناظرات شگرف میان کلمات تدوینی قرآن و کلمات تکوینی آفاق و انفس را تا مرز توان وجودی خویش شهود نماید (12).

نتیجه آنکه، منظومه تأویلی سید حیدر آملی (ره)، عمارتی است با ستون‌های مستحکم هستی‌شناسی (وحدت وجود)، دیوارهای محافظ متن‌شناسی (شریعت، طریقت، حقیقت) و سقفی از انسان‌شناسی (انسان کامل)، که سالک را از سطح عبارات مکتوب، به تماشای معماری باشکوه آفرینش می‌برد.

مکتب سلوکی و زبان‌شناختی امام خمینی (ره) در تأویل قرآن

در منظومه فکری حضرت امام خمینی (ره)، مواجهه با متن مقدس و کشف بطون آن، نه یک بحث صرفاً کلامی یا یک تطبیق مکانیکی در حوزه کیهان‌شناسی، بلکه یک فرآیند عمیقاً سلوکی، تربیتی و درمان‌گرایانه است. اگرچه امام خمینی (ره) در مبانی کلان هستی‌شناختی (نظیر وحدت شخصی وجود، جایگاه انسان کامل به‌عنوان مظهر تام اسما و صفات الهی، و اعتقاد به تطابق عوالم سه‌گانه) با مکتب محی‌الدین ابن عربی و آرای

شارحانی چون سید حیدر آملی (ره) هم‌سو و هم‌افق است، اما در ساحت روش‌شناسی تأویل و نحوه گذر از ظاهر به باطن، استقلال فکری و نگرش ویژه‌ای از خود نشان می‌دهد که ریشه در تسلط بی‌نظیر ایشان بر حکمت متعالیه و عرفان عملی دارد.

چرخش معرفت‌شناختی: از تطبیق آفاقی تا تحول انفسی

در حالی که سید حیدر آملی (ره) تأویل را بیشتر در قامت یک نقشه‌برداری هستی‌شناسانه و تطبیق جزء‌به‌جزء آیات بر ساختار عالم کیهانی (عالم کبیر) می‌بیند، امام خمینی (ره) هدف و غایت تأویل را در سیر انفسی جست‌وجو می‌کند. از دیدگاه ایشان، قرآن کریم کتابی است که برای هدایت و دستگیری از تمامی طبقات بشر نازل شده و از این رو، دارای لایه‌ها و سطوح معنایی متفاوتی (از ظاهر تا هفتاد بطن) است. در این نگرش، توقف در ظاهر آیات و بسنده کردن به قشر الفاظ، نه تنها محرومیت از معارف ناب الهی است، بلکه موجب مرگ و هلاکت روحانی، ریشه تمامی جهالت‌ها و سنگ بنای انکار ولایت‌ها محسوب می‌شود (7).

هدف غایی از تفکر در قرآن و تأویل آن در مکتب امام، کشف راه‌های سلامت و عروج انسان از تاریکی‌های نقص به سوی نورانیت قلب سلیم است؛ قلبی که در آن جز حقیقت حق، هیچ تعلقی جای نداشته باشد (4). در این رویکرد، سالک متأول، قصص قرآنی (مانند تقابل موسی و فرعون) را وقایعی صرفاً تاریخی و سپری‌شده در جهان بیرون نمی‌داند، بلکه با نگرش انفسی، فرعون را نماد نفس اماره و موسی را نماد عقل رحمانی در درون وجود خویش می‌یابد و از این طریق، تأویل را به ابزاری برای شفا و تزکیه روان بدل می‌سازد.

زبان‌شناسی عرفانی: نظریه وضع الفاظ برای ارواح معانی و تأثیر حکمت صدرایی

مهم‌ترین نقطه افتراق و نوآوری امام خمینی (ره) در تفسیر عرفانی، تأسیس یک منظومه زبان‌شناختی مبتنی بر حکمت صدرایی است. زبان و نحوه دلالت الفاظ همواره موانع فهم متون ماوراء طبیعی بوده است. امام خمینی (ره) با پذیرش و بسط نظریه وضع الفاظ برای ارواح معانی، گره کور زبان دین را می‌گشاید. بر اساس این قاعده دقیق زبانی-عرفانی، واضعان لغات (خواه واضع خدا باشد یا بشر)، کلمات را برای حقیقت، کمال، غایت و روح یک معنا وضع کرده‌اند، نه برای مصادیق مادی، محدود، حسی و عوارض متغیر آن‌ها.

همان‌گونه که در پژوهش‌های تحلیلی و آکادمیک اخیر به دقت و تفصیل تبیین شده است، این قاعده، کلید طلایی و شاه‌راه فهم اسرار متون دینی در مکتب امام خمینی (ره) است (3). برای تبیین این قاعده می‌توان به واژگانی نظیر نور، قلم، میزان، عرش یا لوح اشاره کرد. در نگاه عرفی و مادی، قلم به معنای ابزاری چوبی یا فلزی برای نگارش بر روی کاغذ است؛ اما در نگاه متکی بر روح معنا، واژه قلم برای حقیقت ثبت، انتقال دانش و نقش‌بندی حقایق وضع شده است. قالب چوبی آن، صرفاً نازل‌ترین و کثیف‌ترین (از حیث فشرده‌گی مادی) تجلی این روح است.

بنابراین، هنگامی که قرآن کریم این الفاظ را برای خداوند یا عوالم غیبی به کار می‌برد (مانند: نَ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ)، این کاربرد از باب استعاره، مجاز یا تشبیه نیست، بلکه استعمال در معنای حقیقی و در بالاترین مراتب طولی و تجردی آن کلمه است (20).

امام خمینی (ره) این قاعده را کلید کلیدهای معرفت و اصل اصول فهمیدن رازهای قرآن معرفی کرده و با استفاده از آن، تأویل را از سطح یک تطبیق صوری (که در روش آملی برجسته‌تر است) به یک تأویل طولی معنایی و استعلایی ارتقا می‌دهد (21). در این منظومه، عارف برای درک باطن، نیازی به شکستن ظاهر ندارد، بلکه ظاهر را از قیود زمان، مکان و ماده تجرید می‌کند تا به جوهر و روح مجرد آن واصل گردد.

آسیب‌شناسی معرفتی و شروط تأویل: خرق حجب و طهارت باطنی

دستیابی به این سطح از درک باطنی و شهود معانی، از نگاه امام خمینی (ره)، امری صرفاً فنی یا تئوری نیست، بلکه بستگی زیادی به رعایت شروط سخت‌گیرانه عملی و علمی دارد. ایشان برخلاف نگاه‌های انحصارگرایانه افراطی، علم تأویل را مطلقاً مختص به معصومین (ع) نمی‌داند، بلکه

معتقدند علمای ربانی و سالکان طریقت نیز به میزان تجربه و زیرکی آن‌ها در علم و طهارت می‌توانند در زمره راسخان در علم (آل‌عمران: ۷) قرار بگیرند و از بطون قرآن حظ وافری ببرند (16).

شرط بنیادین برای این وصول، طهارت باطنی و خرق (پاره کردن) حجب است. نوآوری امام در این زمینه، ارائه یک روش شناسایی سلوکی بی‌نظیر است. ایشان هشدار می‌دهند که موانع فهم قرآن تنها گناهان ظاهری (حجب ظلمانی) نیستند، بلکه گاه علوم رسمی و فراوانی اصطلاحات، خود مانع شدنی برای درک عمیق‌تر می‌شوند. امام خمینی (ره) دو مشکل بزرگ در مسیر تأویل نام می‌برد:

نخست، حجاب خودبینی و احساس بی‌نیازی علمی است. این حالت بیشتر در میان برخی فلاسفه، متکلمان و حتی بعضی از عارفان اصطلاحی دیده می‌شود؛ کسانی که عرفان را بیشتر در حد مفاهیم ذهنی و اصطلاحات نظری آموخته‌اند. در چنین وضعی، فرد به دانشی که اندوخته دل‌بسته می‌شود و گمان می‌کند همان دانسته‌ها برای رسیدن به حقیقت کافی است. همین اعتماد و رضایت به دانش خود، به تدریج به مانعی تبدیل می‌شود که او را از درک عمیق‌تر حقیقت بازمی‌دارد.

دوم، حجاب جمود و سخت‌گیری بر ظواهر آرا و برداشت‌ها است؛ حالتی که بیشتر در میان افراد ظاهرگرا و قشری مشاهده می‌شود. در این حالت، انسان به ظاهر مفاهیم یا برداشت‌های محدود خود چنان پایبند می‌شود که دیگر مجالی برای فهم عمیق‌تر و درونی‌تر حقیقت باقی نمی‌گذارد. امام خمینی (ره) با صراحت و از موضع یک طیب روح تأکید می‌کند که دانش توحید در قالب فلسفه یا علم کلام، به تنهایی برای رسیدن به حقیقت کافی نیست. اگر توحید تنها در حد دانستن و مباحث نظری باقی بماند و با عمل، تزکیه نفس و ریاضت‌های قلبی همراه نشود، همان دانش می‌تواند خود به حجابی تازه تبدیل شود. در این صورت، مفاهیم و اصطلاحات علمی مانند پرده‌ای ضخیم عمل می‌کنند و انسان را از مشاهده و درک شهودی حقیقت آیات الهی دور می‌سازند (4).

پیوند ظاهر و باطن: اهمیت شریعت در تأویل

در نهایت، مهم‌ترین معیار برای سنجش درستی و اعتبار تأویل در اندیشه امام خمینی (ره)، رابطه هماهنگی میان شریعت، طریقت و حقیقت است. امام خمینی (ره) که هم فقیه و هم عارف است، به شدت با این دیدگاه مخالفت می‌کند که انسان بتواند به بهانه رسیدن به باطن دین، از احکام و دستورات ظاهری شریعت فاصله بگیرد. ایشان به‌ویژه از برخی جریان‌های صوفیانه که گمان می‌کنند با رسیدن به معانی باطنی دین، دیگر نیازی به عمل به احکام شرعی ندارند، انتقاد می‌کند.

از نظر امام خمینی (ره)، راه رسیدن به معارف الهی تنها زمانی گشوده می‌شود که انسان حرکت خود را با التزام دقیق به ظاهر شریعت آغاز کند. به بیان دیگر، سلوک معنوی و شناخت حقیقت دین بدون پایبندی به احکام و دستورات شریعت امکان‌پذیر نیست؛ در نگاه ایشان، ظاهر شریعت و باطن آن دو امر جدا از یکدیگر نیستند. ظاهر شریعت در حقیقت نمایانگر و آشکارکننده باطن دین است. بنابراین، ظاهر و باطن در برابر یکدیگر قرار ندارند، بلکه هر کدام مرتبه‌ای از یک حقیقت واحد را نشان می‌دهند.

بر همین اساس، هر نوع تأویلی که حتی اندک ناسازگاری با قواعد، احکام و مقررات فقهی اسلام داشته باشد، از دیدگاه امام خمینی (ره) تأویل صحیح به شمار نمی‌آید. ایشان چنین تفسیری را تأویلی نفسانی و شیطانی می‌دانند که انسان را از فهم درست معارف دینی دور می‌کند.

از این رو، رسیدن به مرتبه رسوخ در علم نیازمند آن است که انسان ابتدا بر احکام و قواعد شریعت تسلط کامل پیدا کند. تنها در این صورت است که عارف می‌تواند با حفظ تعادل، از سطح ظاهری الفاظ عبور کرده و به معانی عمیق‌تر آن‌ها دست یابد. در چنین مسیری، ظاهر کلام الهی حفظ می‌شود و در عین حال، حقیقت و روح آن در مراتب گوناگون هستی، یعنی در عالم آفاق، عالم انفس و کتاب وحی، برای سالک آشکار می‌گردد (22).

بحث و تحلیل تطبیقی

مقایسه دو رویکرد در فهم تأویل عرفانی

بررسی اندیشه‌های علامه سید حیدر آملی (ره) و امام خمینی (ره) در موضوع تأویل عرفانی قرآن نشان می‌دهد که هر دو متفکر بر یک مبنای فکری مشترک تکیه دارند، اما در نحوه توضیح و به کارگیری آن، تفاوت‌هایی نیز دیده می‌شود. برای رسیدن به یک بررسی علمی دقیق، لازم است شباهت‌ها و تفاوت‌های دیدگاه این دو اندیشمند به صورت تطبیقی بررسی شود. چنین مقایسه‌ای نشان می‌دهد که چگونه یک مبنای نظری مشترک، در دوره‌های تاریخی متفاوت و در چارچوب‌های فلسفی گوناگون - از سنت عرفانی ابن عربی تا فضای فکری حکمت متعالیه - به روش‌ها و نتایج متفاوتی در تفسیر و تأویل قرآن منتهی شده است.

اشتراکات در مبانی هستی‌شناختی و تأکید بر شریعت

نخستین نکته‌ای که در بررسی تطبیقی اندیشه این دو متفکر جلب توجه می‌کند، هم‌سویی آنان در برخی مبانی اصلی عرفان نظری است. با وجود فاصله زمانی چند قرن میان آنان، هر دو در بسیاری از مباحث بنیادین تحت تأثیر سنت عرفانی محی‌الدین ابن عربی قرار دارند. نقطه آغاز اندیشه هر دو عارف، اعتقاد به توحید عرفانی یا همان نظریه وحدت شخصی وجود است. بر اساس این دیدگاه، جهان با همه کثرت‌ها و تفاوت‌هایی که در آن دیده می‌شود، در حقیقت جلوه‌ها و ظهورهای گوناگون یک حقیقت واحد و مطلق است.

در چنین چارچوبی، تأویل تنها یک شیوه تفسیری نیست، بلکه روشی است برای عبور از ظاهر متنوع و پراکنده پدیده‌ها و رسیدن به حقیقت واحدی که در پس این ظواهر قرار دارد. به همین دلیل، تأویل در اندیشه هر دو متفکر نقش مهمی در رسیدن به فهم عمیق‌تر قرآن ایفا می‌کند. علاوه بر این، در حوزه انسان‌شناسی عرفانی نیز دیدگاه‌های آنان شباهت زیادی دارد. هر دو متفکر مفهوم انسان کامل را می‌پذیرند و او را مظهر کامل اسم اعظم الهی و موجودی می‌دانند که همه مراتب هستی در وجود او جمع شده است.

در نگاه سید حیدر آملی (ره) و امام خمینی (ره)، انسان کامل کسی است که می‌تواند میان سه عرصه اصلی، یعنی کتاب تدوین (قرآن)، عالم آفاق و عالم انفس، ارتباط و هماهنگی برقرار کند.

بر اساس این دیدگاه، انسان کامل به دلیل طهارت باطنی و ارتباط مستقیم با سرچشمه وحی، بر لایه‌های عمیق و نهایی معانی قرآن آگاهی دارد. در عین حال، این امکان تنها به انسان کامل محدود نمی‌شود. علمای ربانی نیز اگر به طهارت باطنی و مجاهدت نفسانی دست یابند، می‌توانند به اندازه ظرفیت وجودی خود از معانی باطنی قرآن و از معارف تأویلی بهره‌مند شوند (23).

یکی از مهم‌ترین نقاط اشتراک میان این دو اندیشمند شیعی، مخالفت جدی آنان با دیدگاه‌های باطنیه است. در اندیشه هر دو، تأویل هرگز به معنای کنار گذاشتن ظاهر دین یا بی‌اعتنایی به شریعت نیست. سید حیدر آملی (ره) برای توضیح این رابطه از مثال معروف پوست و مغز بادام استفاده می‌کند. در این مثال، شریعت همانند پوسته‌ای است که از مغز محافظت می‌کند. اگر این پوسته از بین برود، مغز نیز سالم باقی نمی‌ماند. به همین دلیل، طریقت و حقیقت بدون شریعت نمی‌توانند باقی بمانند (15).

امام خمینی (ره) نیز همین مطلب را با بیانی روشن‌تر مطرح می‌کند. از نظر ایشان، حرکت در مسیر معارف الهی تنها زمانی ممکن است که انسان به ظاهر شریعت پایبند باشد. به همین دلیل، هر تأویلی که با احکام قطعی فقه اسلامی ناسازگار باشد، از دیدگاه ایشان تأویلی باطل و حتی شیطانی به شمار می‌آید (24).

تفاوت در روش تأویل: از تأویل جری تا تأویل طولی (نقاط افتراق)

با وجود این اشتراکات در مبانی نظری، هنگامی که این دو عارف به تفسیر عملی آیات قرآن و به کارگیری روش تأویل می‌پردازند، تفاوت‌هایی در شیوه کار آنان دیده می‌شود. این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که امام خمینی (ره)، در عین بهره‌گیری از سنت عرفانی پیشین، رویکردی مستقل نیز دارد و در برخی موارد، تحت تأثیر جریان‌های فلسفی متأخر، به‌ویژه حکمت متعالیه، به بیان دیدگاه‌های خود پرداخته است.

الف) تفاوت در روش غالب تأویل:

سید حیدر آملی (ره) در اثر مهم خود، تفسیر المحيط الاعظم، تحت تأثیر روش عبدالرزاق کاشانی، رویکردی عمدتاً ساختاری، آفاقی و تطبیقی در تأویل آیات قرآن اتخاذ می‌کند. روش غالب او نوعی تأویل جری است؛ به این معنا که آیات قرآن به صورت گسترده و تفصیلی با مراتب مختلف عالم هستی و نیز با مراتب وجودی انسان تطبیق داده می‌شوند.

در این شیوه، آملی تلاش می‌کند حروف، کلمات و آیات قرآن (که از آن‌ها با عنوان کتاب تدوین یاد می‌شود) را با ساختار عالم هستی در بیرون از انسان (آفاق) و همچنین با ساختار وجودی انسان در درون او (انفس) هماهنگ و منطبق نشان دهد. به بیان دیگر، او می‌کوشد نشان دهد که میان قرآن، جهان هستی و وجود انسان نوعی هماهنگی و هم‌خوانی عمیق برقرار است. در این چارچوب، هر جزء از متن قرآن می‌تواند با مرتبه‌ای از هستی یا با بخشی از وجود انسان ارتباط معنایی پیدا کند (25).

در واقع، هدف نهایی تأویل در اندیشه آملی آن است که هماهنگی کامل میان متن وحی، ساختار عالم هستی و لطائف سبعة انسانی (کتاب انسانی) نشان داده شود. اگرچه رویکرد آملی نیز یک فرایند سلوکی است، اما بر اساس این نگاه، سلوک بیشتر معطوف به کشف تطابق و هم‌خوانی میان اجزای جهان، مراتب نفس و اجزای متن قرآن است.

در مقابل این رویکرد، امام خمینی (ره) با حفظ توجه به سلوک، جنبه «درمان‌گرایانه، آسیب‌شناسانه و تربیتی» آن را برجسته می‌سازد. ایشان با تکیه بر مبانی فلسفی حکمت متعالیه ملاصدرا و به‌ویژه با استفاده از قاعده وضع الفاظ برای ارواح معانی، از این هماهنگی عوالم نه صرفاً برای نشان دادن نظام هستی، بلکه مستقیماً به عنوان ابزاری برای رفع حجاب‌های علمی و اصلاح نفس بهره می‌گیرند. در این نگاه، تأویل نه یک تطبیق عینی، بلکه نوعی حرکت در مراتب مختلف معنا است (9).

از این منظر، توجه اصلی امام خمینی (ره) به سیر درونی انسان معطوف است. ایشان هنگام تفسیر آیات قرآن، به‌ویژه در برخورد با قصص قرآنی یا احکام، تلاش می‌کنند این آیات را با حالات درونی انسان، مراتب قلب، رذایل اخلاقی پنهان و فضایل معنوی سالک مرتبط سازند. هدف از این کار آن است که قرآن به عنوان راهنمایی برای اصلاح نفس و درمان بیماری‌های روحی انسان مورد استفاده قرار گیرد. به همین دلیل، در حالی که سید حیدر آملی (ره) بیشتر در پی نشان دادن هماهنگی میان قرآن، جهان و انسان است، امام خمینی (ره) از این هماهنگی بیشتر به عنوان وسیله‌ای برای تربیت و تحول درونی انسان بهره می‌گیرند؛ تحولی که می‌تواند انسان را از مرتبه وجودی صرفاً طبیعی و حیوانی به سوی کمال انسانی و الهی هدایت کند.

ب) تفاوت در آسیب‌شناسی معرفتی و موانع فهم:

سید حیدر آملی (ره) در چارچوب سنت رایج عرفان نظری، هنگامی که از موانع فهم باطن قرآن سخن می‌گوید، بیشتر بر مسئله شرک آشکار و شرک پنهان تأکید می‌کند. از نظر او، شرک آشکار در سطح شریعت و شرک پنهان در سطح طریقت از مهم‌ترین موانعی هستند که انسان را از درک معانی عمیق قرآن بازمی‌دارند. به باور آملی، یکی از عوامل اصلی محروم ماندن انسان از فهم بطون قرآن، نادرستی باورهای اعتقادی و نیز نپذیرفتن مقام ولایت تکوینی انسان کامل است.

در مقابل، امام خمینی (ره) با نگاهی دقیق‌تر و انتقادی‌تر به مسئله موانع فهم قرآن می‌پردازد و نوعی آسیب‌شناسی سلوکی و معرفتی چندلایه ارائه می‌کند؛ تحلیلی که با این گستردگی و جزئیات در آثار آملی مشاهده نمی‌شود. از نظر امام خمینی (ره)، برخی از مهم‌ترین موانع فهم حقیقی قرآن نه در میان عموم مردم، بلکه در میان اهل علم دیده می‌شود. ایشان به‌ویژه نسبت به چند نوع حجاب یا مانع معرفتی هشدار می‌دهند؛ از جمله حجاب اصطلاحات علمی، حجاب خودبینی و احساس بی‌نیازی ناشی از دانش، و نیز جمود و تعصب بر برداشت‌های ظاهری.

به باور امام خمینی (ره)، گاهی اشتغال بیش از حد به اصطلاحات علمی و مباحث نظری می‌تواند انسان را از درک زنده و شهودی معانی قرآن دور کند. همچنین ممکن است برخی از عالمان، به دلیل اعتماد بیش از حد به دانش خود، گمان کنند که به حقیقت دین دست یافته‌اند؛ در حالی که همین احساس بی‌نیازی علمی می‌تواند به مانعی جدی در مسیر فهم عمیق‌تر قرآن تبدیل شود.

از دیدگاه ایشان، حتی توحید نظری و علمی - که در قالب مباحث پیچیده فلسفی و کلامی مطرح می‌شود - اگر با توحید عملی، تهذیب نفس و ریاضت قلبی همراه نباشد، نه تنها به فهم عمیق‌تر قرآن کمک نمی‌کند، بلکه ممکن است خود به نوعی حجاب تبدیل شود. در چنین حالتی، دانش و اصطلاحات علمی مانند پرده‌ای ضخیم بر دل انسان می‌نشینند و مانع از آن می‌شوند که انسان روح و حقیقت آیات الهی را درک کند (16).

پ) توسعه مفهومی زبان دین و کارکرد متفاوت روح معنا:

در بررسی زبان قرآن، هم سید حیدر آملی (ره) و هم امام خمینی (ره) با تکیه بر سنت عرفانی پیشین، قائل به نظریه «وضع الفاظ برای ارواح معانی» هستند و هر دو می‌پذیرند که کلمات برای روح و باطن معانی وضع شده‌اند. اما تفاوت بنیادین میان این دو اندیشمند، در «کارکرد و نحوه استفاده» از این قاعده است.

در اندیشه سید حیدر آملی (ره)، زبان قرآن زبانی رمزآلود و چندلایه است و او از قاعده روح معنا بیشتر برای «تطبیق ساختاری و کیهانی» استفاده می‌کند؛ یعنی روح یک واژه قرآنی را با یکی از مراتب عالم هستی یا لطائف درونی انسان معادل‌سازی می‌کند. از نظر او، برای فهم کامل این زبان باید از معنای ظاهری آیات عبور کرد و به معانی باطنی آن‌ها رسید.

اما امام خمینی (ره) با ترکیب این نظریه با مبانی حکمت متعالیه صدرایی، از روح معنا نه صرفاً برای معادل‌سازی، بلکه برای «استعلای وجودی و درمانی» بهره می‌برد. امام خمینی (ره) با استفاده از نظریه روح معنا تلاش می‌کند رابطه‌ای متعادل‌تر میان ظاهر و باطن برقرار کند؛ به گونه‌ای که ظاهر، تجلی همان روح معنا در عالم ماده است.

بر اساس این نظریه، الفاظ در زبان دینی تنها برای اشاره به مصادیق مادی و محسوس وضع نشده‌اند، بلکه هر لفظ در اصل برای حقیقت و کمال مجرد آن معنا وضع شده است. به همین دلیل، یک لفظ می‌تواند در مراتب گوناگون معنا به کار رود؛ از مصادیق مادی گرفته تا مراتب بالاتر و معنوی‌تر همان معنا (20).

تفاوت در اینجا است که امام خمینی (ره) با تجرید واژگان از قیود زمانی و مکانی، از روح معنا مستقیماً برای رفع حجاب‌های ذهنی، اصلاح نفس و درمان امراض روحی سالک استفاده می‌کند. در حالی که در مکتب آملی، اعتقاد به روح معنا بیشتر در خدمت تکمیل نظام تطبیقی عوالم قرار دارد، در مکتب امام، این قاعده به ابزاری منطقی و زبانی تبدیل می‌شود تا نشان دهد تأویل گسترش دامنه معنای آیات در مراتب حقیقت است و به هیچ وجه تفسیر به رأی یا بازی با الفاظ نیست.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی، تحلیل و مقایسه مبانی و روش‌های تأویل عرفانی در اندیشه دو چهره برجسته عرفان شیعی، یعنی علامه سید حیدر آملی (ره) و امام خمینی (ره)، انجام شد. نتایج این بررسی نشان می‌دهد که برخلاف برخی برداشت‌های ساده‌انگارانه، تأویل در سنت اصیل عرفان اسلامی به معنای تفسیر دلخواه آیات یا بی‌اعتنایی به ظاهر دین نیست، بلکه تأویل روشی معرفتی است که به انسان کمک می‌کند از سطح ظاهری الفاظ عبور کرده و به معانی عمیق‌تر آن‌ها دست یابد و از این طریق، مسیر کمال معنوی خود را طی کند.

بررسی تطبیقی دیدگاه‌های این دو متفکر نشان می‌دهد که میان آنان هم نقاط اشتراک مهمی وجود دارد و هم تفاوت‌هایی در روش و نحوه تبیین مسئله تأویل دیده می‌شود.

نخست، در زمینه مبانی مشترک باید گفت که هر دو متفکر، با تکیه بر جهان‌بینی عرفانی متأثر از مکتب محی‌الدین ابن‌عربی، کلام الهی را حقیقتی چندلایه می‌دانند که در سه عرصه مختلف جلوه‌گر شده است:

نخست کتاب تدوین، یعنی قرآن کریم، دوم کتاب تکوین آفاقی، یعنی جهان هستی، و سوم کتاب تکوین انفسی، یعنی وجود انسان. از دیدگاه هر دو اندیشمند، هدف تأویل آن است که هماهنگی و پیوند میان این سه عرصه آشکار شود. همچنین هر دو متفکر بر جایگاه انسان کامل تأکید دارند و او را کسی می‌دانند که بیش از دیگران به معانی باطنی قرآن دسترسی دارد. در عین حال، آنان بر ضرورت حفظ پیوند میان شریعت، طریقت و حقیقت تأکید می‌کنند و در مکتب هر دو، شرط قطعی دسترسی به باطن، طهارت باطنی، رفع حجب و قرار گرفتن در زمره راسخان در علم است.

دوم (تمایز مکتب آملی): با وجود این اشتراکات زیربنایی، تفاوت‌های روش‌شناختی این دو متفکر نشان‌دهنده پویایی، تطور و تکامل در سنت عرفان شیعی است. سید حیدر آملی (ره)، با رویکردی کاملاً ساختارگرایانه، کیهان‌شناختی و تطبیقی، متأثر از سنت شارحان نخستین ابن‌عربی، روش تأویل جری وجودی را برجسته می‌کند. در این چارچوب، تأویل تلاشی است برای نشان دادن این که میان ساختار جهان هستی - از مراتب عقل تا ماده - و ساختار متن قرآن - از سوره حمد تا سوره ناس - نوعی هماهنگی و انطباق عمیق وجود دارد. به بیان دیگر، آملی می‌کوشد نشان دهد که جهان آفرینش و متن قرآن مانند دو آینه هستند که یک حقیقت واحد را منعکس می‌کنند.

سوم (نوآوری مکتب امام خمینی (ره)): نقطه عطف و گسست روش‌شناختی در این مقایسه، نوآوری بی‌نظیر امام خمینی (ره) است. ایشان با هوشمندی، با پیوند دادن عرفان نظری با مبانی فلسفی حکمت متعالیه، برداشت تازه‌ای از مسئله تأویل ارائه می‌دهند. امام خمینی (ره) با تکیه بر قاعده وضع الفاظ برای ارواح معانی، تأویل را از یک تطبیق صرف میان آیات و ساختار جهان خارج فراتر می‌برند و آن را به ابزاری برای تحول درونی و سلوک معنوی انسان تبدیل می‌کنند.

در منظومه فکری امام خمینی (ره)، الفاظ قرآن محدود به مصادیق مادی و زمانی خاص نیستند، بلکه ظرفیت آن را دارند که در مراتب مختلف معنا مورد فهم قرار گیرند. به همین دلیل، تأویل در اندیشه امام خمینی (ره) تنها به دنبال یافتن معادل‌های کیهانی آیات نیست، بلکه به فرایندی تبدیل می‌شود که هدف آن اصلاح نفس، کنار زدن حجاب‌های معرفتی و ارتقای مرتبه وجودی انسان است.

در نهایت، مقایسه این دو مکتب نشان می‌دهد که تأویل در نگاه سید حیدر آملی (ره)، بیشتر به کشف هماهنگی میان قرآن و ساختار جهان هستی و انسان توجه دارد، در حالی که در اندیشه امام خمینی (ره)، تأویل بیش از هر چیز به‌عنوان راهی برای تربیت معنوی و تحول وجودی انسان مطرح می‌شود؛ مسیری که از پابندی به ظاهر شریعت آغاز می‌گردد، از مرحله شناخت و اصلاح نفس عبور می‌کند و در نهایت، به درک عمیق‌تر حقیقت الهی می‌انجامد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Mazraei R. Longitudinal Interpretation and Its Foundations from the Perspective of Seyed Haydar Amoli. *Rational Knowledge*. 2011;6(3):165-88.
2. Yazdanpanah SMK. Foundations and Method of Quranic Interpretation in Imam Khomeini's Thought. 1st ed. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought; 2013.
3. Khomeini SH. The Jewel of Meaning: A Study of the Jurisprudential Rule of Assigning Words to the Spirits of Meanings. 1st ed. Tehran: Orouj Printing and Publishing Institute; 2012.
4. Khomeini SR. Etiquette of Prayer. 14th ed. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2005.
5. Ibn Taymiyyah AiAa-H. Collection of Fatwas. 3rd ed. Medina: King Fahd Complex for the Printing of the Holy Quran; 2004.
6. Mazaheri A. Sharia-Avoidance or Wilayah-Acceptance in Islamic Mysticism with Emphasis on Sharia, Tariqa, and Haqiqa. Tehran: Nafahat; 2018.
7. Khomeini SR. Commentary on the Holy Quran Derived from the Works of Imam Khomeini. 1st ed. Ayazi SMA, editor. Tehran: Orouj Printing and Publishing Institute; 2007.
8. Shaker MK. Methods of Quranic Interpretation. 1st ed. Qom: Publishing Center of the Islamic Propagation Office of the Qom Seminary; 1997.
9. Amoli SH. Jami al-Asrar wa Manba al-Anwar; with the Treatise Naqd al-Nuqud fi Marifat al-Wujud. 2nd ed. Corbin H, Yahya O, editors. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company; 1989.
10. Qaysari DiM. Commentary on Fusus al-Hikam. 1st ed. Ashtiani SJa-D, editor. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company; 1996.
11. Hassanzadeh Amoli H. Stages of the Quran and Ascents of the Human Being. 1st ed. Qom: Rouh va Reyhan Publishing; 2021.
12. Majlisi MB. Bihar al-Anwar: The Comprehensive Collection of the Pearls of the Reports of the Pure Imams. Beirut: Dar al-Ta'aruf lil-Matbuat; 2001.
13. Ibn Manzur MiM. Lisan al-Arab. 3rd ed. Beirut: Dar Sader; 1994.
14. Ibn Arabi MM. The Meccan Openings. 1st ed. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi; 1985.
15. Amoli SH. Tafsir al-Muhit al-Azam wa al-Bahr al-Khidamm fi Tawil Kitab Allah al-Aziz al-Muhkam. 3rd ed. Mousavi Tabrizi SM, editor. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance; 2001.
16. Khomeini SR. Commentary on the Hadith of the Hosts of Intellect and Ignorance. 8th ed. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2003.
17. Moaddab SR. Foundations and Interpretive Method of Imam Khomeini. 1st ed. Tehran: Orouj Printing and Publishing Institute; 2007.
18. Javadi Amoli A. Imam Khomeini's Solid Foundation in Speech and Writing. 1st ed. Shahjouei MA, editor. Qom: Esra Publishing Center; 1996.
19. Amoli SH. The Introductions from the Book Nass al-Nusus. 1st ed. Corbin H, Yahya O, editors. Tehran: Iranian Studies Section of the Iran-France Institute; 1973.
20. Hashemi SH. A Comparative Study of the Rule of Assigning Words to the Spirits of Meanings from the Perspectives of Mulla Sadra and Imam Khomeini. *Kheradnameh Sadra*. 2007;13(50):41-54.

21. Sobhani J. Refinement of the Principles: Notes from Imam Khomeini's Lessons. 1st ed. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2002.
22. Khomeini SR. Commentary on the Dawn Supplication. 1st ed. Fehri SA, editor. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2007.
23. Tabatabai SMH. Al-Mizan fi Tafsir al-Quran. 5th ed. Mousavi Hamadani SMB, editor. Qom: Islamic Publishing Office; 1995.
24. Ghasempour M. Trend Analysis of Mystical Interpretation with Emphasis on Imam Khomeini's Views. *Matin Research Journal*. 2010;12(49):1-22.
25. Mohammadi Arani M. Interpretation of the Holy Quran from the Perspective of Allamah Seyed Haydar Amoli and Mulla Sadra. *Tafsir Studies*. 2012;3(11):153-72.